

Juhász Tamás

A kegyesség mint a keresztyén magatartás alapformája

Holland újságíró fejtegette egyszer,¹ hogy a keresztyén emberek magatartásából meg lehet állapítani felekezeti hovatartozásukat. Másképpen cigarettázik a római katolikus, a református és a lutheránus ember. Még a reformátusok között is van különbség: a konzervatívok bórszivart szívnak, a barthiánusok pipáznak, a szabadelvűek (és a remonstránsok) cigarettáznak. Ha ebben a vélekedésben sok is a túlzás, annyi igazság mégis van benne, hogy minden felekezet tagja magán viseli vallási kultúrájának valamilyen lenyomatát. Valami olyan ez, mint a római katolikusoknál és a görögkeletieknél a keresztvetés: amikor a kereszt vízszintes szarát formázzák az egyik balról jobbra, a másik jobbról balra lendíti kezét a vállá felé. Ezek a különbségek a sok-sok vallási jelkép használatában, az istentiszteleti és kegyességi önkifejezés gesztusaiban nyilvánulnak meg. Még a kegyesség gyakorlásának is sok változata van akár ugyanazon felekezeten belül is. Alábbi írásomban viszont az a meggyőződés vezet, hogy a külső formákon túl a kegyesség mint vallási alapmagatartás, illetve a kegyességgyakorlás legegyszerűbb eszközeinek tára minden keresztyén felekezetenél megtalálható. Van egy „kegyességi minimum”, amely nélkül nincs igaz keresztyénség. Nem fogok reflektálni sok keresztyén egyház kegyességi gyakorlatára, csupán az erdélyi református kegyesség azon alapformáiról szeretnék értekezni, amelyeket sok tekintetben azonosnak, vagy nagyon hasonlónak látok a két másik erdélyi magyar protestáns egyház – az unitárius és a lutheránus egyház – híveinél is.

Azt a körülményt, hogy a kegyesség nem „felekezetspecifikus” magatartás, sajátos módon éppen az unitárius egyház egyik történelmi alapművéből, Szentábrahámi Lombárd Mihály *Keresztyén hittudomány* című munkájából² is

---

¹ Több mint negyvenéves olvasmányemlékem ez, de annak idején nem jegyeztem fel sem a szerző nevét, sem cikkének címét. Csak azt tudom, hogy az *In de Waagschaal* (Mérlegen) című egyházi lapban jelent meg.

² Szentábrahámi Lombárd Mihály: *A keresztyén hittudomány összege az unitáriusok szerint*. Fordította Derzsi Károly. Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa, Kolozsvár 1899. Latin eredetije 1785-ben jelent meg először, *Summa Universae Theologiae Christianae secundum unita-*

megtanulhatjuk. A szerző itt a szeretet három irányához, az Isten iránti, a felebarátaink iránti és önmagunk iránti szeretethez kötve beszél a keresztyén erényekről.

„Ámbár a szent írásban a keresztyén embernek összes kötelességeit gyakran kifejezi a kegyesség (mint 1Tim 3,16; 4,8; 6,5 stb.), de ez mégis különösen azokat az erényeket jelzi, amelyek közvetlen Istenre irányulnak (mint 1Tim 6,11; 2Pét 1,6–7). Ennélfogva a keresztyéneknek Isten iránti általános kötelességük ez: a kegyességre törekedni kell.”³

A kegyesség a személyes hit jellemzője, egyéni vallásosságunk kifejezése. Ezért, ahogy a hitet, ugyanúgy a kegyességet sem lehet mérícskélteni, összehasonlítni. Vizsgálatunk nem terjed ki a közösségi kegyesség azon intenzív formáira sem, amelyet egy-egy egyházon belül úgynevezett „csoportmozgalmak” gyakorolnak. Meg kell becsülnünk egyházainkban a kegyességi csoportok tevékenységét, mert azt látjuk, hogy ha valaki tesz valamit Krisztus egyháza elvilágiasodott, templomtól eltávolodott népéért, az úgynevezett „belmisszió” ügyéért, akkor a különböző kegyességi csoportok tagjai, ezek a sokszor „megszállott” jámborok valóban tesznek. Nélkülük ma nem így, vagy még így se nézne ki egyházunk.

1. Bibliai és történelmi háttér

Mi tehát a kegyesség? Melyek a bibliai és a történelmi gyökerei? Milyen árnyalatai vannak, és milyen utakon jár napjaink kegyessége?

A kegyesség mind az Ó-, mind az Újtestamentumban az istenfélelem szinonimája. A kifejezéssel jelölt magatartás tartalmi vonásait legrészletesebben 1Tim 6,3–12 sorolja fel. Eszerint a kegyes ember

- a) követi a Jézus Krisztus egészséges beszédeit;
- b) megelégszik a legszükségesebb dolgokkal, kerüli a pénz szerelmét;
- c) követi az igazságot, a hitet, a szeretetet, a békességes túrést.

Ezekhez a vonásokhoz 2Pét 3,11 alapján hozzátehetjük: a kegyesség az egyházra és az egész világra váró próbatételek és szenvedések között fog igazán hasznosnak bizonyulni. Hogy az istenfélelem hasznos „fegyver” a szo-

---

rios címmel, a szerző megnevezése nélkül. Ennek az az oka, hogy Szentábrahádi Lombárd Mihály unitárius püspök mint a hittan tanára írta, de kéziratát utóda, Ágh István is tanította és bővítette. Szerénységből egyik szerző nevét sem tüntették fel.

³ Szentábrahádi Lombárd Mihály: *i. m.* 189–190.

rongattatás idején, azt Isten választottai nem az apostoli egyházban tapasztalták meg először, hanem már az ószövetségi száműzetés ideje alatt vagy később a perzsa, a hellén, majd a római zsarnokság korában. Ezt a hittapasztalatot foglalta írásba az ószövetségi bölcsességirodalom, elsősorban a Zsoltárok könyve.

A kegyesség bibliai gyökereinél nem hagyható figyelmen kívül e vallásos erény intézményesülése. Jézus Krisztus korában több olyan vallásos csoport élt a zsidóság körében, amelyekben a kegyesség eszménye volt a követendő cél. Ilyenek voltak a farizeusok, az esszénusok, a zélóták, illetve a különböző haszid mozgalmak. A külvilág és a hatóságok úgy vélték, de a mai napig sok történész is állítja, hogy Jézus és tanítványi köre is csak egy volt e mozgalmak között.

A haszidok (kegyesek) mozgalmát külön is meg kell említenünk. A makabeus háborúk idején, Kr. e. 2. században alakult ki. Olyan erős hatása volt a zsidóság életére, hogy vannak kutatók, akik szerint mind az úgynevezett rabbinikus zsidóságot, mind a keresztyéniséget e korai haszid szellemiség örökösének lehet tekinteni.

Később a történelem folyamán még több haszid mozgalomról tudunk. Nálunk arról a haszidizmusról van legtöbb ismeretünk, amelyik a kijevei fejedelemiség és Galícia területén élő zsidók között terjedt el a 17–18. században. De volt egy olyan középkori zsidó kegyességi mozgalom is a 12–13. században a Rajna mentén is, amelynek irodalmi vetülete a Jehuda rabbi által összegyűjtött intelmek, tanácsok, tanítások és példázatok gyűjteménye, az úgynevezett *Széfer haszidim – Haszidok könyve*. Ezt az ezeroldalas kéziratot három évvel ezelőtt magyarul is kiadták Kozma Emese kolozsvári magyartanár fordításában.⁴

A zsidó haszidizmusnak aligha volt közvetlen hatása a keresztyén kegyességi mozgalmakra. De azért érdemes felfigyelni rá, mert több olyan, bibliai gyökerű vonást tartalmaz, amelyet a bibliai bölcsességirodalom tanít: az istenfélelem józan, már-már naivnak is mondható megélését, amely megóvja a kegyességet attól, hogy kegyeskedéssé váljék. Jehuda rabbi tényszerű történetei mentesek minden moralizálástól is. Egyszerű, tanítható és követendő példák. Egy ilyen példát is kiemelek szemléltetésül:

---

⁴ R. Jehuda He-Haszid: *Széfer haszidim. Haszidok könyve. I–II.* Fordította, a jegyzeteket és magyarázatokat írta Kozma Emese. Szerkesztette Koltai Kornélia. *Studia Hebraica Hungarica* III. A Magyar Hebraisztikai Társaság – L'Harmattan, Budapest 2016.

Egy fiatal marhapásztor csak ilyen gyermekded imát tudott: „Magasságos, ha neked vannak teheneid, én szívesen terelgetném őket.” A rabbi megtudva, hogy a fiú nem ismeri az előírt imádságokat, megtanította neki a tizennyolcas imádságot, a zsidó „Miatyánkot”, és meghagyta, hogy a saját buta imádságát ne mondja többet. Másnapra a fiú elfelejtette az imádságot, a sajátját pedig nem mondhatta. Mikor legközelebb jött a rabbi, és megtudta, hogy a marhapásztor már egyáltalán nem imádkozik, megengedte neki, hadd mondja továbbra is a naiv imát, mert az még mindig jobb, mintha egyáltalán nem imádkoznék.⁵ Sokak szemében vonzó lehet ez a típusú kegyesség, mint ahogy nekünk is rokonszenves József Attila *Istenem* című verse nyomán:

„[...]

Istenem, én nagyon szeretlek.

Ha rikkancs volna mesterséged,
segítnék kiabálni néked.

[...]

Ha csósz volnál, hogy óvd a sarjat,
én zavarnám a fele varjat.”

Nem követhetjük nyomon a keresztyén kegyességi mozgalmak egész történetét, de a kérdés megismeréséhez nélkülözhetetlen néhány dolgot tudni a reformáció utáni egyháztörténelemből.

A protestantizmusban az angol puritanizmus és a német pietizmus nyomán terjedt el az a bibliai ihletésű, de érzelmi töltetű kegyesség, amely a magyar református egyház történetében a 17. század óta, de mai életében is közismert. William Parker (1558–1602) és Lewis Bayly (1575–1631) az anglikán egyház merev hierarchikus rendje és megüresedett liturgizmusa ellenében, a német pietizmus három klasszikusa pedig, Philipp Jacob Spener (1635–1705), August Hermann Francke (1663–1727) és Nikolaus Ludwig Zinzendorf (1700–1760) a reformációt követő, úgynevezett „protestáns ortodox” tanrendszer racionalizmusa ellenében kereste a keresztyén élet egyéni és közösségi megújítását. A puritanizmusnak is és a pietizmusnak is voltak magyar követői, és különösen a puritán szerzők magyar fordításai alakítottak nagy olvasótáborot mind a lelkipásztorok körében, mind főúri körökben. Az imádságoskönyvek és katekizmusok különösen kedvelt olvasmányok voltak a 17–18. században. A két említett kegyességi irányra és mozgalomra és magyar hatá-

---

⁵ R. Jehuda Haszid: *i. m. l.*, 14.

sukra itt nem térünk ki részletesen. Gazdag irodalmuk a magyar protestáns egyháztörténeti és misszió kutatás sajátos fejezetét képezi.

Az angol és a német kegyességi irányzatok mellett volt egy kálvini gyökere-rű holland mozgalom, amely kevésbé kiemelkedő személyiségekhez, mint inkább egyházi „táborokhoz” köthető. A szív vallásossága – így nevezném azt a holland református kegyességi irányt, amely a 17–18. századi úgynevezett népi reformáció⁶ hatására indult. A népességi számadatok arról beszélnek, hogy ma a közel húszmilliós Hollandiában félmillió – tíz, tizenkét különböző egyházhoz tartozó – ember a szív vallásosságának elkötelezettje.⁷ Gyakorlatilag arról van szó, hogy ezek a református testvéreink „igazhitú keresztyének” mind a tanítás és hitvallás, mind az életfolytatás dolgában. A hitvallás nekik elsősorban – ha ugyan nem kizárólagosan – a *Heidelbergi Káté*, a *Belga Hitvallás* és a *Dordrechtli Kánonok*. Ezeket együtt hagyományosan „az egység három hitvallásának” nevezik. Azt tanítják, hogy a Biblia igazságait, az egyház dogmatikáját nemcsak értelemmel, hanem szívvel kell felfogni, megtapasztalni. A tapasztalat elsősorban két dolog felismerésében, elsajátításában jeleskedik: a bűn és a kegyelem tekintetében. Istenismeretünknek ez a két pólusa jelen van a keresztyén élet *Heidelbergi Kátéből* ismert mindhárom lépésében: nyomorúság – megváltás – hálaadás. Ez a kegyességi irány különösen három teológusegyéniségre hivatkozik: az angol William Amesiusra (1576–1633), a holland Gisbertus Voetiusra (1589–1676) és a német Friedrich Adolph Lampéra (1683–1729).

2. Két sajátos kegyességi gyakorlat

A történelmi kitekintés után nézzük meg közelebbről, milyen hitkérdések foglalkoztatták és foglalkoztatják a kegyes irányzatok képviselőit és csoportjait. Két ilyen kérdést kell szemügyre vennünk, és mindkettő vitatott: a megtérés és az evangelizáció.

2.1. Megtérés

A reformátusok a *Heidelbergi Káté* nyomán azonosnak tekintik a megtérést és a bűnbánatot. Az Újszövetségben több görög kifejezés jelöli a megtérést. Ezeket összehasonlítva, három dolgot figyelhetünk meg.

---

⁶ Hollandul: „nadere reformatie”.

⁷ Hollandul: „bevindeljkheid”.

Az egyik az, hogy a szentíró sok helyen konkrét cselekvést jelöl, illetve konkrét cselekedetre buzdít, azaz megmondja, mitől kell elfordulni: a gátságtól (ApCsel 8), a tisztátalanságtól és a paráznaságtól (2Kor 12; Jel 2), a bálványozástól, a gyilkosságtól és a lopástól (Jel 9). Nem mindenütt hangzik el, hogy hova kell térni, de nyilvánvaló, hogy Istenhez, amint ezt Pál ki is mondja: „...hirdettem, hogy térjenek meg, forduljanak Istenhez, és éljenek a megtérésükhöz méltóan”. (ApCsel 26,20) Ez azt jelenti, hogy a megtérés a magatartás, a cselekvés változását jelöli. Megtérni, bűnbánatot tartani erkölcsi jobbulást, erkölcsi fejlődést jelent.

Másodszor azt figyelhetjük meg, hogy a „Térjetelek meg!” parancs legtöbbször a missziói igehirdetésben hangzik. Ez a parancs értelemszerűen a pogányoknak, a hitetleneknek szól, nem pedig a Krisztus-hívőknek. Tanítványainak Jézus egyszer sem mondja: Térj meg!

A harmadik megfigyelés az egész Újszövetség szemléletére támaszkodik. A megtérésről szóló bibliai tanítás Kálvin szerint annak a módnak egyik változata, „ahogyan Krisztus kegyelmét vesszük”. A Szentlélek ajándéka, aki „minket Krisztusnak és minden jótéteményeinek részesévé tesz” (*Heidelbergi Káté*, 53). Jól szemlélteti ezt Pál apostol megtérése Karl Barth olvasatában. Barth nem Az apostolok cselekedeteiben olvasható beszámolók alapján, hanem Pál saját leveleiben szórványosan olvasható reflexiók alapján mutatja be a damaszkuszi úton történeteket. A *Kirchliche Dogmatik* IV. kötetének második részében a *Jézus Krisztus győzelme* fejezetcím alatt elemzi ezeket a levélrészleteket. Pál apostol azt mondja el, hogyan győzte le őt Isten a Jézus Krisztussal történt találkozásban. Jézus Krisztus úrrá lett fölötte, hatalmába kerítette őt, és egész életét megváltoztatta. „Megtérése” nem ő volt az alanya, hanem Isten. Barth szerint ha valaki Pál megtérési élményéről beszél, vagy az apostol belső fejlődéséről, akkor az „félrebeszél”, mert akkor a történet igazi alanya, Jézus Krisztus pusztá ürüggyé fokozódik le.

Ezek szerint nem is megtérésről, hanem „Isten által véghez vitt visszatérésről” kellene beszélnünk, vagyis arról, amit Isten tett velünk Jézus Krisztus által. A megtérést csak annyiban nevezhetjük sajátunknak, ha életvitelünkkel megfelelelünk Isten tettének, s ha minden erőnkkel igyekszünk megtéréshez illelő gyümölcsöket teremni. A megtérés mint Isten általi visszatérés olyan mozgás, amelynek „tengelye” van. Ám nem magam körül fordulok meg, hiszen az én „óemberem” nem nyújt ilyen támpontot. Ez a „tengely” az a felismerés, hogy mi nem önmagunké, hanem az Úréi vagyunk (Róm 14,7; *Institutio* III. 7,1; „Jézus Krisztus tulajdona vagyok” – vallják a reformátusok

a *Heidelbergi Kátéval* is). Ennek felismerése történik az egyéni, úgynevezett „megtérés” történetében.

Ezzel a harmadik ponttal kapcsolatban emlékeznünk kell a lutheri reformáció kezdőmondatára, a kilencvenöt tétel első pontjára:

„Amikor Jézus Krisztus a mi Urunk és Tanítómesterünk azt mondja: Térjete meg!, akkor azt akarja, hogy a hívő ember egész élete bűnbánat legyen. Ezt az ígét nem szabad *sakramentálisan* értenünk, azaz úgy, mintha pap jelenlétében végzett szertartással megtörténnék a bűnvallás és jóvátétel.”

Luther korában a gépiessé vált fülbe gyónás és búcsú alkalmaira és „sakramentális”, azaz papi cselekménnyé szűkítették a bűnbánat eseményét. Vajon ma, amikor az érzelmi pietizmus különböző mozgalmi „megtérési időpontra” látszanak szűkíteni ezt az isteni ajándékot, nem kellene újratanulnunk Luther hitvalló tételét? Mindenesetre ezzel a kiegészítéssel: „Ezt az ígét nem szabad *szenimentálisan* értenünk”.

A bűnbánó és megújuló keresztyén élet, ha már keresni akar egy „megtérési dátumot” a múltjában, akkor vallja azt, amit Hermann Friedrich Kohlbrügge lelkipásztor (1803–1875), a németországi református „ébredés” és kálvini megújulás 19. századi képviselője mondott, amikor halálos ágyán megkérdezték tőle, mikor tért meg: „Ich bin auf Golgatha bekehrte.” („Én a Golgotán tértem meg.”)

Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy a megtérés a folyamatként értelmezett hitnek egyik aspektusa. Teljes egészében Isten ajándéka, aki az általa hitre mint felismerésre vezetett embert teljesen, *totálisan* igénybe veszi, a maga céljaira fordítja és mozgósítja. A hitfelismerés királyi szabadságába emelt és Isten céljaira fordított ember, mivel Isten őt, aki mindenestől bűnös, mindenestől igazzá tette, nem szűkítheti Isten mozgósító ajándékát individuális bűnkutatásra és büntudatra.

2.2. *Evangelizáció*

Az egyházban élő kegyességi csoportok a megtérést a személyes ráhatáson túl „evangelizációval” is sürgetik az egész gyülekezet vagy annak bizonyos csoportjai előtt tartott különleges istentiszteleteken. Az evangelizáció először a szabadegyházak által gyakorolt missziói igehirdetés volt, amely a szekularizált, az egyháztól és a keresztyén hittől eltávolodott embereket akarta meggyőzni, megtéríteni, és a 19–20. század folyamán a hagyományos

protestáns egyházakban is elterjedt. Magyarországon át Erdélybe is eljutott, és ma már elég sok református lelkipásztor fogad önkéntes vagy meghívott „evangelizátorokat”, vagy éppen maga végez evangelizációt.

Erdélyi református egyházunk viszont nem ismeri hivatalosan az evangelizációt mint műfajt, és nem szabályozta azt. Igaz, a kommunista diktatúra idején nem is lehetett volna gyakorolni. Azt megelőzően, 1947-ben a kolozsvári, akkor még református teológiai akadémia tanárai az igazgatótanács felkérésére írtak állásfoglalást az evangelizáció műfajáról. Ők akkor határozottan helytelenítették és elutasították azt, mert szerintük az evangelizáció tartalmában nem lehet sem több sem kevesebb, mint igehirdetés. Az igehirdetésnek pedig jól szabályozott helye és alkalma van gyülekezeteinkben, és azt mint a rendes istentiszteleten tartott szószéki prédikációt sem helyettesíteni, sem kiegészíteni nem szabad. Az evangelizációt mint módszert is helytelenítették. Még erőteljesen élt a köztudatban a Makkai Sándornak tulajdonított summás vélemény: „Az igehirdetés a templomban történik, az evangelizáció a kultúrházba való.”

Ha tudomásul kell is vennünk az egyházban az evangelizációnak mint hívatlan vendégnek a jelenlétét, az evangelizáció módszerével semmiképpen nem tudunk egyetérteni, azt ma is el kell utasítanunk. Látványos, hatásvadász és egyéb tömegpszichózist célzó technikákkal és praktikákkal él, amely idegen mind reformátori hitünktől, mind az azt valló népegyháztól. Mivel gyakran megosztja a gyülekezetet „megtértekre” és „meg nem tértekre”, hatása kevésbé építő, mint inkább romboló. Sokakban még olyan aggódó kérdés is támadt az elmúlt évtizedekben, hogy akik ilyen eszközökkel osztják meg amúgy is szétzilált népegyházunkat, vajon nem tudatosan gyengítik magyar nemzeti közösségünket is.

3. A református kegyesség

A bibliai és történelmi háttér ismeretében, a kegyességgel kapcsolatos kérdéseink után nézzük meg, miben áll a kegyesség mint intenzív személyes és közösségi Isten-kapcsolat, és mi a hatása a református keresztyén ember életében. Mi a református kegyesség?

A választ a *Heidelbergi Káté* 32. kérdésére-feleletére szeretném fűzni:

„Miért neveznek téged Krisztusról keresztyénnek?

Azért, mert hit által Krisztusnak tagja, és így az ő felkenetésében is részes vagyok, azért, hogy nevéből vallást tegyek, magamat élő hálaáldozatul

neki átadjam, és hogy ebben az életben a bűn és az ördög ellen szabad lelkiismerettel harcoljak, ez élet után pedig vele együtt minden teremtmény fölött örökké uralkodjam.”

A Jézus Krisztushoz tartozást mint egyetemes keresztyén megjelölést lehet egy-egy felekezet nevére is konkretizálni: „Téged miért neveznek reformátusnak?” Ezzel nem sajátítottuk ki azt, ami egyetemes, hanem konkretizáltuk. Éppen ezért – mutatis mutandis – kérdezhető ez is: „Téged miért neveznek lutheránusnak?” vagy: „Téged miért neveznek unitáriusnak?”

A feleletben van egy rövid okhatározói rész és egy részletező célhatározói rész.

3.1. *Keresztyén református mivoltom oka*

Keresztyén református mivoltomnak az az oka, hogy Isten Krisztusba oltott, hogy Krisztusnak tagja vagyok. Az emberek általában csak azt kérdezik, milyen vallású vagyok, de azt már nem szokták firtatni, hogy miért, s ha el is hangzik ilyen kérdés, azt csak a kíváncsi gyermek, az avatatlan idegen teszi fel nekünk, vagy a töprengő ember – önmagának.

A kíváncsit az egyszerű válasz ki is elégíti: azért vagyok református, mert a református egyházban kereszteltek meg, a református gyülekezetben nőtem fel. Ez az én vallásom.

A töprengő embernek azonban több kell, s akkor ő a Szentírás és a hitvallások sajátos gondolat- és kifejezésvilágában keres választ. Azért vagyok református – mondja –, mert Isten rendelte így. Isten magában elvégezte még lételemet megelőzően, hogy én ki leszek, és hogy hova tartozom. Ezt a gondolatot Jeremiás próféta így fogalmazta meg: „Mielőtt megformáltalak az anyaméhben, már ismertelek, és mielőtt a világra jöttél, megszenteltelek” (1,5). Azért vagyok református, mert Isten gondviselése igazgatta úgy az ő egyháza, az európai keresztyénség, a magyar nemzet, az erdélyi magyarság, az én őseim, szüleim stb. földi rendjét, hogy ebben a rendben nekem is kijelölt hely jusson. Ezt a helyet nem a vak sors és nem a véletlen juttatta nekem, hanem Isten. A *Szózat* szép intelme hitvallási hovatarozásunkra is alkalmazható:

„A nagy világon e kívül nincsen számodra hely,
Áldjon vagy verjen sors keze, itt élned, s hálnod kell!”

Hit kérdése az, hogy református mivoltom az isteni eleve elrendelés és a gondviselés alapján áll. Mint minden hitigazságnak, ennek sincs logikai bizonyítéka. Amikor valaki azon töpreng, hogy miért református, nem is logikai

igazolást keres, hanem megnyugvást: szeretné ezt a tényt, tudniillik azt, hogy ő református, belső meggyőződésé tenni. Az így kereső ember meglepő és örvendetes értékekre fog bukkanni. Olyan lelki-erkölcsi értékekre, amelyek református öntudatát formálták. Ezek

- a rendíthetetlen istenhit,
- a Szentírás iránti érdeklődés és hűség,
- az istentisztelet egyszerűsége,
- társadalmi és politikai felelősség,
- igényes, de nem fényűző élet és
- a munka megbecsülése.

Sokan azt tekintik református jellegzetességnek, ami nálunk nincs: nincs kereszt a templom tornyán; templomainkban nincsenek képek, szobrok; nem vetünk keresztet; nem használunk gyertyát, tömjénfüstöt és szenteltvizet; a papnak nincs cifra öltözete; nem kérjük Mária és a szentek közbenjárását, stb.

Mindaz, amit itt felsoroltunk, alakíthatja és erősítheti református meggyőződésünket, s részben segíthet válaszolni erre a kérdésre: „Miért, mi okból vagyok református?” De ennyi nem elég. Értékeink csak eszközök, s a *Heidelbergi Káté* ezek mellett a célt is megadja, és arra is felel, hogy „Mi végre vagyok református?”

Vagy lehet, hogy mégis elég? Van, aki megnyugszik a „valahova tartozás” pusztá tényében. A református gyülekezetnek, Krisztus egyházának tagja lenni önmagában is rang, védelem és otthon. „Hit által Krisztusnak tagja vagyok” – kell-e ennél több? Többször láttam személygépkocsik hátsó ablakán ezt az amerikai felírást: „Jesus loves me”, azaz „Jézus szeret engem”. Ha ilyet látok, arra gondolok, hogy milyen könnyű az ilyen embernek, aki kendőzetlenül a világ tudomására hozza ezt a tényt. Ő már boldog, mert Jézus szereti őt.

De ahogy az embert általában sem arról szoktuk megítélni, hogy mije van, vagy mije nincs, református mivoltunkat sem elég azokkal az értékekkel meghatározni, amivel rendelkezünk, vagy nem rendelkezünk.

Amikor több mint négyszázötven évvel ezelőtt az Isten igéje szerint reformált, vagyis református egyház kialakult, a mi őseink nem külön adottságokkal felszerelt másik egyházat akartak létrehozni, amelynek legyen „valamije”, ami másnak nincs, hanem az egy, szent és egyetemes egyházat akarták megújítani. Reformátusnak lenni akkor azt jelentette, hogy az emberek az apostolok, próféták, reformátorok és más tanítóik nyomába szegődve jobban hittek, buzgóbban imádkoztak, tisztábban tanítottak, és kitartóbban munkálkodtak az egyház és a keresztyén élet megújításáért.

3.2. *Mi célból vagyok református*

Reformátusnak lenni ma sem jelenthet mást, mint a reformáció korában. Ezért ne időzzünk sokat annál a kérdésnél, hogy mi okból vagyok református, inkább fordítsuk figyelmünket arra, hogy mi célból vagyok református. Melyek azok az erők, amelyeket Krisztus mai egyháza megújításáért mozgósítanunk kell, s melyik az az út, amelyen ebbe az irányba haladnunk kell, hogy a „református” nevet megérdemeljük?

A *Heidelbergi Káté* 32. kérdés-felelete három dologban jelölte meg keresztyénységünk célját, és ezeket Jézus Krisztus prófétai, főpapi és királyi méltóságából vezette le. Református mivoltunk és kegyességünk következményeit is ehhez a három tisztséghez kötve mondhatjuk el a legpontosabban. Csupán a sorrend más. A *Heidelbergi Káté* vonalán haladva, de a kálvini református teológia mai olvasata szerint a református kegyesség három feladatot jelent: egy királyi, egy papi és egy prófétai feladatot.

a) *Királyi feladat*: küzdeni a gonoszság uralma ellen. Azért vagyok református, hogy

„[...] ebben az életben a bűn és az ördög ellen szabad lelkiismerettel viaskodjam, s ez élet után, az örökkévalóságban Krisztussal együtt minden teremtményen uralkodjam.”

Röviden, azért vagyok református, hogy Isten feltétlen úr voltát, azaz uraságát, országát elismerjem és hirdessem. Nincs a világnak olyan része, nincs életemnek olyan porcikája, amely ki lenne vonva az ő szuverén hatalma alól. Aki idegen királyhoz pártol, az a régi jogrend szerint felségsértést követ el. Jézus Krisztustól messze állott, hogy felségsértő legyen. Ellenkezőleg: ő azért nyert királyi méltóságot, mert nemcsak idegen urat nem szolgált, hanem mindig és minden körülmény között az Atya országáért élt. Ezért a nemcselekvés, a „semlegesség”, a jó elmulasztása is felségsértés. Ez olyan hitvallás, amelynek konkrét, mindennapi erkölcsi jelentősége van, mert világos, félreérthetetlen szempontot nyújt napi feladataink úgynevezett „prioritásainak” megállapításához, amelyet egy anekdotával szemléltek.

A történet a múlt századforduló tájára vezet, amikor a református vallású Tisza István gróf, geszti földbirtokos volt az ország miniszterelnöke. Bécsben I. Ferenc József király jelenlétében arról tanácskoztak az ország urai, hogy mikor legyen a koronatanács következő ülése. A király kitűzött egy időpontot, de ekkor felállt Tisza István, és bejelentette: „Felség, az lehetetlen, mert nekem azon a napon Geszten presbiteri gyűlésen kell lennem!”

b) *Papi feladat*: hálával áldozni Istennek. Azért vagyok református, „hogymagammat Krisztusnak élő hálaáldozatul adjam”. A papság és az áldozat kérdését Jézus Krisztus közbenjáró papságából vezetjük le. Ehhez röviden ki kell térnünk a bibliai szövetség gondolatára.

Az a körülmény, hogy a református hívő egyedül Istennek ad dicsőséget, egyedül őt tekinti szuverén Úrnak, nem jelenti Isten megközelíthetetlen és zsarnoki voltát. Hiszen éppen a Szentírás tanítja, hogy Isten emberré lett, közenk, „az övéi közé jött” (Jn 1,11). A két dolog közötti látszólagos ellentétet a református teológia már rég feloldotta Isten szövetségének hirdetésével. Isten kegyelmi szövetséget kötött Ábrahám óta a választott néppel, és ezt Jézus Krisztusban kiterjesztette minden benne hívő emberre. Isten örök szövetsége a Szentírás egészének egységes vezérgondolata, s egyúttal az emberi életnek és életünk minden területének átfogó kerete.

A református szövetség-teológia két vonalon is érthetővé tette és alkalmazta a Biblia központi üzenetét.

1. Isten megszabadította népét az áldozat vagy más vallásos „erőfeszítés” kényszerétől. „Könnyűvé”, azaz teljesíthetővé tette a neki való engedelmeséget. Ebben az engedelmes és hálás életben nem áll Isten közé és az őt félők közé sem papság, sem vallási szertartás. Jézus Krisztus az új szövetség egyetlen közbenjárója (Zsid 9,15). Aki Krisztusnak tagja, önmagának első papja.

2. A szövetség népén belül a szövetség Ura nem helyettesíthető senkivel. Az egyház, Isten népe úgy épül szervezetileg, mint a testvériség közössége – Krisztus egyedüli fősége alatt. Az egyház „krisztokratikus testvériség és testvéri krisztokrácia” – fogalmaz találóan Erik Wolf egyházjogász.⁸

A szövetség gondolata alkalmazható az egyház presbitériumi-zsinati szervezetére, vagy a közhatalom megosztására, amelyből később a demokratikus állam is kifejlődhetett. Isten nem közvetlenül ruházza rá szuverenitását az uralkodó személyére, hanem szövetséges népe útján delegálja, vagy visszaveszi azt. Ha az uralkodó megszegi a szövetséget, a nép nem pusztán kéri, hogy gyakoroljon könyörületességet, hanem köteles megtagadni az engedelmeséget a szövetségszegő többséggel szemben. Aki az ilyen zsarnokkal szembeszegül, Isten iránti engedelmeséget gyakorol. Ide egy másik szemléltető történet kívánkozik.

1860-ban, az abszolutizmus és a protestánsellenes császári rendelet, az úgynevezett „pátens” idején tilos volt császári engedély nélkül egyházi gyű-

⁸ Wolf, Erik: *Ordnung der Kirche*. Klostermann, Frankfurt am Main 1961, 78. Vö. Barth, Karl: *Kirchliche Dogmatik*. IV/2: *Die Lehre von der Versöhnung*. Zweiter Teil. EVZ, Zürich 1964, 770.

léseket tartani. A Tiszántúli Református Egyházkerület mégis közgyűlést hirdetett, amelyre rengetegen gyűltek össze a debreceni kistemplomban. Mielőtt Balogh Ferenc szuperintendens megkezdte volna a gyűlést, megjelent a helyszínen a császári megbízott, s a templom piacáról kihirdette: „Ezt a gyűlést a császár és király őfelsége nevében ezennel betiltom!”. E szavak utáni döbbszentben Balogh Ferenc felment a szószékre, felnyitotta Bibliáját, és ezt mondta: „Én pedig ezt a közgyűlést a császárok Császára és a királyok Királya nevében ezennel megnyitom!” És a közgyűlést a császári biztos tiltakozása ellenére annak rendje s módja szerint megtartották.⁹

c) *Prófétai feladat*: Krisztust hirdetni. Azért vagyok református, „hogy Krisztus nevét valljam”. Krisztus hirdetése, nevének vallása nem más, mint az „evangélium tisztán történő hirdetése” (*Ágostai Hitvallás*, VII.). Ezt a református, sőt a reformáció minden egyházára jellemző sajátosságot általában mindenki tudja, számontartja. Már-már közhely lett abból, hogy mi bibliás egyház, „az ige egyháza” vagyunk. A közhelynek, a sokat emlegetett igazságnak az a kísértése, hogy már nem figyelünk rá, sőt ha valaki *mást*, *de hasonlót* mond, azt is elfogadjuk. Két ilyen pontatlan és hamis értelmezéssel szemben tartom fontosnak a hitvallást: Azért vagyok református, „hogy Isten igéjét tanuljam” (*Heidelbergi Káté*, 103).

1. Mivel az igét rendszeresen az istentiszteleten halljuk, manapság az a jelző, hogy legyen minél több istentiszteleti alkalom gyülekezeteinkben, vasárnap is, hétköznap is. Nem beszélve arról, hogy a sok templomi prédikáció előkészítése miatt gyülekezetépítésre, a személyes találkozásban történő „igehirdetésre” kevesebb ideje marad a lelkipásztoroknak, s ennek az a hátránya, hogy az istentisztelet ünnepjellege is megkophat, de főleg az igehirdetés, mint amely maga Isten igéje (*A második helvét hitvallás*, 1,3) elveszítheti átható és mozgósító erejét. Ha van olyan kivételesen áldott tehetségű lelkipásztor, aki hetente 3-4, egy-egy sátoros ünnep táján, tíz nap alatt 15-20 színvonalas prédikációt tud mondani, az előtt fejet hajtok. De ha nem, akkor jobb ha a gyülekezet hetente csak egy, ünnepenként 2-3 jó igehirdetést hall, s ennek marandó hatása lesz.

---

⁹ A történetet úgy írtam le, ahogyan hallottam. Az esetet viszont történelmi pontossággal közli: Révész Imre: A Kistemplom történetének legszebb napja. In: uő: *„Tegnap és ma és öröké...”* Coetus Theologorum – Református Theologusok Munkaközösségének kiadványsorozata, 4-5. Debrecen 1944, 397-405.

2. A Biblia nem orákulum, nem aranymondások kincsesbányája, amelyet úgy idézünk mint a régi bölcsek szentenciáit, erkölcsi mondásait. De nem is a mindenben bűnt kereső és bűnt leleplező „lélekvejárok” olvasókönyve, hanem a hívő olvasót és igehallgatót felemelő, bátorító, „a bűn és az ördög elleni” harcra (*Heidelbergi Káté*, 32) felkészítő evangélium, örömhír.

A 103. kátékérdés, amelyből fentebb idéztünk, ezzel a meglepő mondattal kezdi az Úr napjáról szóló magyarázatot: A negyedik parancsolatban azt követeli Isten, „hogyan az igehirdetés és az iskolák fenntartassanak”. Ez nem véletlen. A Szentírás és Isten ígéje iránti elkötelezettség jelent meg reformátóraink népiskolát szervező munkájában. Azért kell iskolában tanulnunk, ismereteket szereznünk, hogy Bibliát olvasni és Isten ígéjét tanulni tudjunk. A magyarra fordított Biblia és a magyar nyelven hangzó prédikáció készítette elő a reformációt, s ugyanakkor ez volt annak gyümölcse is. Isten mindenki által megtanult ígéje nemzeti kultúrát teremtett.

De Isten ígéje nemcsak kulturális érték, és nemcsak lelki szükségletet kielégítő, megnyugtató beszéd. Az evangélium Isten Lelke által mozgósító hatalom, mert ezt látjuk az ószövetségi próféták és az újszövetségi apostolok, de mindenekelőtt a Jézus Krisztus prófétai tanításában és személyében. Reformátusnak lenni annyi, mint ebben is részt vállalni. Ehhez pedig nem elég az otthoni vagy egyéni bibliaolvasás és áhítat. Ehhez a templomi istentiszteletre kell eljárni, templomba kell menni.

A református kegyességnek elmaradhatatlan kifejezése, hogy szeretjük a „templomozást”, az ünnep összehasonlíthatatlan hangulatát. Ma mindenféle értéktelen, felesleges vagy pedig pusztán elfogyasztásra szánt javak vesznek körül bennünket annyira, hogy már alig tudjuk megbecsülni azt, ami maradandó, ami igazi érték. A templomi istentisztelet pedig azt jelenti, hogy pusztuló világunk megtartására egyetlen szellemi értékünk Isten hirdetett ígéje: az a biztonság és bizonyosság, életünknek és világunknak egyedül célt és értelmet adó tudat, hogy Istent imádhathatjuk, neki engedelmesskedhetünk, az ő vezetése alatt megnyugtató és rendezett életet élhetünk.

„S mikor völgyünkre tört az áradat
s már hegy se volt, mely mentő csúccsal intsen,
egyetlenegy kőszikla megmaradt,
egyetlen tornyos sziklaszál: az Isten.”

Áprily Lajos *Menedék* című és sokat idézett négysorosa arról szól, hogy Isten tájékozódási pontul szolgál nagy veszélyben. Ám a huszadik századi

bibliás-reformátori teológia azt is megtanította a mi nemzedékünknek, hogy minden időben és minden élethelyzetben illő dicsérni őt, mert Isten nemcsak az élet peremén, a veszély idején Istenünk, hanem annak közepén:

„Mert Isten őriz híven reggel, este.

Ő hú lesz, bármit hozzon a jövő.”¹⁰

A második helvét hitvallás (22,5) pedig még ezt is tanítja:

„A templomok igazi ékessége a templomba járók igazlelkűsége, kegyessége és erényei.”

A hitvallás azért emeli ki ezt a szép gondolatot, hogy szembeállítsa a mi református istentiszteleti helyeinket az arannyal, drágakövel ékes és cifra középkori templomokkal. A svájci reformáció hatására nálunk is átalakult a templom belseje. Oltárokat, oltárképeket, stációképeket, szenteket ábrázoló freskókat, drága keresztek és feszületek, gyertyatartókat stb. nem látni azóta a református templomokban. Kétszáz évig még orgonánk sem volt, mert a reformáció századában azt „pápista” cifraságnak tekintették. Egyszerű szépségén, a templomba járás megszokott, megnyugtató rendjén és az istenfélelem gyakorlóterén túl van még egy olyan jellemzője a református templomnak, amely nekünk, istentisztelet-látogatóknak többet mond minden művészi szépségnél: minden helyről látni a szószéket, és hallani azt, ami a szószéken hangzik.

A szószék az a hely, ahol a protestáns „pap” áll, onnan prédikál. A nép szemében, a ma még az egyházon kívül is működő köztudatban azonban túlnőtt ezen a konkrét funkción. A templomi szónoki emelvény, vallási értelemben Isten jelenlétét és kinyilatkoztatását jelképezi, erkölcsi értelemben pedig a legnemesebb élet- és értékrendet. Bizonyos megszorítással még esztétikai és tudományos üzenete is van, hiszen a felvilágosodás koráig, azaz nem is olyan régen az istentiszteletből eredt minden, ami szép és jó. Maga az igazság is osztatlanul egy volt, tudniillik mint olyan tudomány, amelyet a papnak ajkai őriztek (vö. Mal 2,7).

Az erkölcs, a művészet és a tudomány egységének tudata nem halványult el, s a szószék nemcsak hagyományőrző falvainkban, de a polgáriasult vagy a faluról az ipartelepek alvőnegyedeibe úzótt városi lakosság körében is egyszerre jeleníti meg a kultuszt és a kultúrát. Ma, amikor e két érték másutt

---

¹⁰ Bonhoeffer, Dietrich: *Von guten Mächten*. Vö. a *Magyar református énekeskönyv* 459., Áldó hatalmak oltalmába rejtve kezdetű ének I. versszakával.

már elszakadt egymástól, s nálunk is eltávolodóban vannak, jó emlékeznünk rá: a kultusz nem a kultúra egyik ága, hanem minden kultúra a kultuszban gyökerezik.

4. Magyar protestáns kegyesség?

Végül azt kell kérdeznünk, hogy van-e külön magyar jellege a kegyességnek?

A kérdés azért jogos, mert a legtöbb ma uralkodó szellemi áramlat képviselői, s köztük nagyon sok keresztyén teológus elvitatja a nemzet szerepét, mondván, hogy mind a keresztyén egyház, mind általában a vallás „nem nemzetspecifikus”, hanem nemzetek feletti, egyetemes közösség és érték. Különösen hangsúlyos ez a vélekedés ma, a globális gazdaság és társadalom, a több mint százéves ökumenikus mozgalom korában. Vannak nemzetek, amelyeknek életéből már több nemzedék óta szinte kitorölték a nemzeti gondolkodást, olyan erős az internacionális és globális hatás. Egy német teológiai professzor mondta már húsz évvel ezelőtt, hogy a német újraegyesítés ötödik évfordulóján a német egység jelentőségéről, áldásairól tartott beszédet a teológiai hallgatóknak. Rövid beszédében egyszer-kétszer elhangzott a „Vaterland” (szülőföld, haza) szó is. Megdöbbenve tapasztalta, hogy a hallgatóság hangosan kuncog, és értetlenkedik a szép kifejezés hallatán, és ezt mondta nekem fájdalommal a hangjában:

„Igen, ezeknek a fiataloknak már a szülei is úgy nőttek fel, hogy sem a családban, sem az iskolában, sem az egyházban nem tanultak hazaszeretetet: a „Vaterland” nekik elavult szó, a nemzetiszocializmus szókincséhez tartozott; ezt nyelvük is, tudatuk is kivetette magából.”

A magyar keresztyénség nem „globalizálódott” ennyire. A 19. és 20. századi nemzeti sorsfordulatok minket arra kényszerítettek, hogy másképpen lássuk a nemzet jelentőségét, s ebben nagy íróink és költőink, a magyarság legújabb kori prófétái voltak zászlóvivőink, Berzsenyi Dánieltől Márai Sándorig. De a huszadik század több jelentős református teológus közírója is világosan megfogalmazta, hogy a nemzet léte és jövője nem képzelhető el a keresztyénségen kívül, s hogy a református egyház Istentől kapott feladata megszentelni a nemzetet.¹¹ A cél az, hogy ne váljék egyszínűvé a világ, hanem

---

¹¹ Vö. Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*. Kálvin Kiadó, Budapest 1997.

„[...] minden nemzet a maga sajátos módján, nemzeti lelkülete sajátos vonásainak megnevesítésével vegyen részt az emberiség nagy lelki egységének, az Isten országának létrehozásában.”¹²

Az említett teológus közírók közül kiemelem Karácsony Sándor és Makkai Sándor nevét. Mindketten vallották, hogy van magyar néplélek – Karácsony szerint „magyar észjárás”¹³ –, amelyet mélyen meghatározott az ezeréves keresztényiség, és hogy minden egyes keresztény felekezet a maga módján járult hozzá e néplélek nemesítéséhez, krisztianizálásához.

Befejezésül a keresztény és református kegyesség magyar jellegéhez gondolatébresztőnek idézek néhány szemelvényt Makkai Sándortól:

„Múltunkból származott büszkeségünk az, hogy nálunk a kálvinizmus a *magyar vallás* nevet kapta.

[...] ez az egymásnak teremtettség a predesztináltság erejével áll fenn közöttük.

A magyar nemzeti lélek legjellemzőbb eredeti sajátossága a *jellem* mindenekfelett való értékelése. Az életnek az *öntudatos erkölcsi meggyőződés szilárd alapjára való építése*. Nemzetünk számos és nagy bűneinek dacára azért tudott a történelem viharai között fennmaradni, mert született tisztelet és bizalom élt benne az *erkölcsi érték abszolút fensége és hatalma iránt*. Ezért lettek jellegzetesen magyar tulajdonságok az adott szónak minden szerződéknél erősebb szentségként tisztelése, az egyszer elfoglalt állásponthoz való hűséges ragaszkodás, a család és tulajdon érinthetlenségének kultusza, a földi javakkal szembeni konzervatív mérséklet, s az egész egyéniségnek bizonyos zárkózott, szemérmes tartózkodása a legnagyobbra becsült értékek mutogatásától.”¹⁴

„Alig is van nemzet, amely annyira az *öntudatos hitre és a tettek keresztényiségére* lenne hivatva, mint éppen a magyar.”¹⁵

„[...] az igazi nemzeti politika nem lehet más, mint elszánt, szervezett, öntudatosan irányított és teljes lélekből magunkat átadott *nemzetnevelés* az Isten országa számára. [...]

---

¹² Makkai Sándor: Nemzet. In: uő: *Öntudatos kálvinizmus. A református magyar intelligencia számára.* „Az Út” kiadása, Kolozsvár 1926, (75–78) 74.

¹³ Karácsony Sándor: *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja.* Exodus, Budapest 1939.

¹⁴ Makkai Sándor: *i. m.* 75.

¹⁵ Uo. 76.

Az öntudatos magyar kálvinista lelkek előtt nagy, hősies feladat áll.”¹⁶

„Arról van szó, hogy az öntudatos magyar kálvinisták komolyan vegyék az evangéliumot, és azt teljes következményeinek levonásával életük kötelező törvényének fogadják el.

Arról van szó, hogy merjenek hinni Jézus Krisztusban.

Arról van szó, hogy mindent félretéve, higgyék, vallják és kövessék – teljes bizalommal abban, aki sohasem hazudik – azt az életgyakorlatot, amit Krisztus követel, és amire egyedül ő adhat erőt.

[...] Eddig a keresztyén nemzet mondta, hogy az Istenben bízunk, de csak a fegyvereiben bízott igazán. Még egyet nem mutatott meg ennek a világnak: az imádkozó, a bűneivel Isten előtt térdelő és a Krisztus keresztségének szellemében újjászületett nemzet hatalmát.

Erre van elhíva a magyar kálvinizmus.

[...] egészen biztos jövődjője csak annak a nemzetnek van, amely fölött Isten uralkodik a Krisztusban.”¹⁷

Felhasznált irodalom

- Barth, Karl: *Kirchliche Dogmatik. IV/2: Die Lehre von der Versöhnung. Zweiter Teil.* EVZ, Zürich 1964, 770.
- Karácsony Sándor: *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja.* Exodus, Budapest 1939.
- Makkai Sándor: Nemzet. In: uő: *Öntudatos kálvinizmus. A református magyar intelligencia számára.* „Az Út” kiadása, Kolozsvár 1926, 75–78.
- Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv.* Kálvin Kiadó, Budapest 1997.
- R. Jehuda He-Haszid: *Széfer haszidim. Haszidok könyve. I–II.* Fordította, a jegyzeteket és magyarázatokat írta Kozma Emese. Szerkesztette Koltai Kornélia. *Studia Hebraica Hungarica III. A Magyar Hebraisztikai Társaság – L’Harmattan, Budapest 2016.*
- Révész Imre: A Kistemplom történetének legszebb napja. In: uő: *„Tegnap és ma és örökké...”* Coetus Theologorum – Református Theologusok Munkaközösségének kiadványsorozata, 4–5. Debrecen 1944, 397–405.
- Szentábrahámi Lombárd Mihály: *A keresztyén hittudomány összege az unitáriusok szerint.* Fordította Derzsi Károly. Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa, Kolozsvár 1899.
- Wolf, Erik: *Ordnung der Kirche.* Klostermann, Frankfurt am Main 1961.

¹⁶ Makkai Sándor: *i. m.* 77.

¹⁷ Uo. 77–78.